

הרב עזיאל ובני זמנו

פרקי עיון בהגותם של
חכמי המזרח בישראל
במאה העשרים

עורך
צבי זוהר

הכתרת הרב עזיאל

בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי בעיר העתיקה 1939
הרב יושב בקדמת הבמה מימין

הרב עזיאל ובני זמנו

פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל

במאה העשרים

עורך

צבי זוהר

יוצא לאור על ידי

הוועד להוצאת כתבי הרב עזיאל זצ"ל

בסיוע משרד החינוך - האגף לתרבות תורנית

בחסות אקדמית של המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב

Rabbi Uzziel and His Peers

Studies in the Religious Thought of Oriental Rabbis in 20th Century Israel

Edited by

Zvi Zohar

מסת"ב: 4-414-555-965-978

עריכה לשונית: איריס אהרון
עיצוב כריכה והדפסה: דפוס מונסה, ירושלים

התשס"ט / 2009

© כל הזכויות שמורות

כתובת ההוצאה לאור:

הוועד להוצאת כתבי הרב עזיאל

ת.ד. 7448 ירושלים

טלפון: +972-77-4248761 פקס: +972-77-4248762

דוא"ל: haravuziel@012.net.il

תוכן עניינים

5	מבוא	צבי זוהר
	"קבלה מחוץ לחומות":	יהונתן גארב
13	תגובתו של הרב הדאיה להקמת המדינה	
28	לפועלו של הרב שלום יצחק הלוי ויחסו למנהגי תימן	אהרון גימאני
65	על משנתו החינוכית של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל	יעקב הדני
	יהדות, ציונות, מודרנה ודמוקרטיה	משה הלינגר
84	במשנתו של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל	
	המסע לגילוי המנהג הספרדי-ירושלמי:	צבי זוהר
120	הרב עמרם אבורביע ויצירתו 'נתיבי עם'	
	הרב עזיאל כרב ראשי של סלוניקי	יצחק כרם
166	וקשריו עם הקהילה לאחר מכן	
190	מוסר הנביאים בשיקולי פסיקתו של הרב עזיאל	בנימין לאו
211	רבנים יוצאי תימן אל מול ההילוניות והמודרנה בישראל	בת ציון עראקי קלורמן
	"יהא חלקי בין המתקנים על יסודות ההלכה...":	אריאל פיקאר
230	הצעתו של הרב עזיאל לתקנת עגונות	

על משנתו החינוכית של הרב בן ציון מאיר חי עזיאל

יעקב הדני

נפש למו"ר אחי אברהם דנינו ע"ה, היקר באדם,
שהחזיר נשמתו לבוראו ביום כ"ה תמוז תשנ"ד
ונמצא מעין בתורת הגמול שבהגיוני עזיאל, א, פרק יג

מצות תלמוד תורה כוללת, מעצם הגדרתה, את חובת האדם בחינוך ילדיו הביולוגיים, וכמו כן את חובת המורה כלפי תלמידיו, הקרויים 'בנים', כנדרש בספרי "ושנתם לבניך - אלו תלמידיך".¹ המתפלל חוזר ומבקש בכל יום בתפילת שחרית: "ותן בלבנו להבין לשמוע ללמוד וללמד לשמור לעשות ולקיים",² וכך מתחזקת בו תודעת חשיבות השוויון בין ללמוד לעצמו לבין ללמד לאחרים.

ספר החינוך (מצוה תיט) מצטט בסמיכות את ארבעת הכתובים: ולמדתם (דברים ה, א); ועשיתם (במדבר טו, לט); ולמען ילמדו (דברים לא, יב); ולמדתם אותם את בניכם (דברים יא, יט), וחותרם את מצות תלמוד תורה בקביעה: "כי המצוה הזאת היא אֵם לכולן". נמצא שסתם תלמיד חכם בישראל - מלמד הוא, גם אם אינו עוסק באופן פורמלי בחינוך ובהוראה. אין אפוא כל רבותא בקיום זיקה חינוכית או מוסרית בדבריו, בתורתו ובמעשיו של תלמיד חכם, שהרי אלה עצם מהותו.

אולם מעטים הם הרבנים ואנשי התורה הגדולים שגבשו משנה חינוכית סדורה, המפרטת עקרונות, מטרות ותכניות לימודים. זאת מצאנו כבר אצל הראשון לציון הג"ה הרב בן ציון מאיר חי עזיאל (להלן: הרב"ע).

טרם נעיין בסוגיות החינוכיות שבמשנתו, נציע את הרקע להתפתחות

1 ספרי דברים, פסקא לד, ד"ה לבניך.

2 ולא נשתנה כמעט מטבע הלשון של נוסח זה, המופיע כבר בסדר ר' סעדיה גאון, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תש"א, עמ' טו.

אישיותו ודרכו הרוחנית המיוחדת, ונבחין בעקרון היסוד שהנחה אותו בכל הליכותיו והגיונותיו.

הרב"ע - ציוני דרך בחייו ובדרכו הרוחנית

הרב"ע נולד ב"ג סיון תר"מ למשפחה ירושלמית ותיקה של רבנים. אביו, החכם יוסף רפאל עזיאל, היה ראב"ד לעדת הספרדים בירושלים. הרב"ע היה לו הבכור מאשתו השניה, שרה לבית חזן, לאחר פטירת אשתו הראשונה ושני בניה. רב"ע התיתם מאביו בהיותו בן י"ג שנים ונדרש לשאת בעול פרנסת המשפחה, וכך נאלץ להקדיש לילותיו ללימודים. בן 20 נתמנה כמורה בת"ת "תפארת ירושלים" ובן 24 מונה כמנהל הת"ת והישיבה. אח"כ הקים ישיבה נוספת בשם "מחזיקי תורה", להכשרת מנהיגים ורבנים ספרדים.

בשנת תרס"ח הוזמן להורות בביהמ"ד לרבנים "עזרה" (חברה שנוסדה על ידי יהודי גרמניה) ושם לימד עד תרע"א, עת נקרא לתפקיד 'חכם באשי' ביפו והמושבות, במקביל לרב קוק, שהיה הרב הראשי של הקהילה עד שעלה לכס הרב הראשי לא"י. בשנת תרצ"ט (1939) הוכתר הרב"ע כ'ראשון לציון' ורב ראשי לא"י, במקום הרב יעקב מאיר, שיעדו להיות יורשו.

בטרם נבחר הרב"ע לכהונתו הרמה כראשל"צ וכרב ראשי לא"י, הוא שימש משך 27 שנים כ'חכם באשי' לשוב החדש, שנתכנה אז 'יפו ואגפיה', וזאת בתקופה עתירת ארועים והתפתחויות חשובות בישראל ובעולם. בביוגרפיה אודותיו כתב מ"ד גאון,³ כי פעולותיו של הרב בתקופה זו "ראויות להכתב על ספר, מפאת חשיבותן, ובהיותן בעלות אופי ציבורי". וכפי שציינו

3 משה דוד גאון, "בן ציון מאיר חי עזיאל", יהודי המזרח בא"י, חלק שני, ירושלים תרצ"ח, עמ' 498 - 501.

במקום אחר:⁴ "...תפקידו לא היה דתי אלא אזרחי וציבורי, מעורבותו בפעילות למען הציבור היתה עמוקה ולפעמים היתה כרוכה במסירות נפש של ממש. הקשר שנוצר בינו לבין הישוב הוא קשר נפשי עמוק, ולכך יש בהכרח השפעה רבה על דרכו וגישתו המבליטה את אהבת האדם מישראל וראית הצדדים החיוביים שבו".

הוא עצמו נתן ביטוי בראשית דרכו לחשיבות הפעילות בשירות הציבור, כמודל הראוי לפיתוח מנהיגות - נאה דרש ונאה קיים:

...פעולת משה שקדמה לנבואתו היא משמשת לנו דוגמא לימודית ואזהרה חיובית לכל איש מישראל. לאמור: ... בן העם אתה ולו אתה צריך להקדיש דמך ונפשך, כי למענו אתה חי, ולשירותו אתה נמצא למוות או לחיים, בכל מקום אשר תהיה קרוא... לריב את ריבם, ללחום את מלחמתם ולהרים את כבוד האומה.⁵

גדולי תורה וגאוני הלכה בכל הדורות זכו להכרה, בזכות המעמד התורני החשוב שזכו לו בהנהגה הרוחנית ובפסיקה ההלכתית בקהילות קרובות ורחוקות, וכמרכיצי תורה בישיבות. בדורות האחרונים חלו תמורות ביהדות אשכנז; בית גידולם היחיד של הפוסקים האשכנזיים היה הישיבה, שכל עולמה בעיון ובהריפות ומרוחקת היא מן המעשה. אף שהשפעת האשכנזים חלחלה אל עולם התורה הספרדי, הרי שזו עדיין לא שנתה את מצב ההנהגה הרוחנית של הספרדים יוצאי ארצות המזרח, שהתודעותם אל הבעיות המעשיות באה ממגעם הישיר בהנהגת הקהילות, ומן העיון המתפתח סביב זה בשו"ת שכתב ושבועל פה.⁶

4 יעקב הדני, "הרב בן ציון עזיאל כמנהיג מדיני (יפו תרע"ב-תרצ"ט)", ניב המדרשיה כ-כא (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 239 - 268.

5 הרב בן ציון מאיר חי עזיאל, מכמני עזיאל, א, הועד להוצאת כתבי הרב עזיאל, ירושלים תרצ"ט, עמ' שמג (להלן: מכמני עזיאל). הדברים נסמכים על הכתוב: "ויגדל משה ויצא אל אחיו" (שמות ב, יא).

6 בימינו, אנו עדים לפיחות גדל והולך במעמד של רבני הקהילות, עקב התפתחויות אלה.

דמותו של הרב"ע בולטת במאפיינים של מנהיגות, הצומחת מתוך קשר הדוק עם שכבות הציבור הרחב ומתוך דאגה יומיומית לצרכיו, לרווחתו ולשלומו. הרב"ע שם בראש מעיניו את אהבת ישראל ואת אחדותו, וגלה רגישות רבה לגורמי פרוד ומחלוקת, העלולים למוטט את היסוד לתחיה הלאומית של עם ישראל במולדתו.

ליסוד האחדות היה משקל מכריע בסולם הערכים שלו, והביטוי המעשי לכך היה בהגותו, בגישתו ההלכתית,⁷ בפעולתו הציבורית וכן במשנתו החינוכית.

משנתו החינוכית של הרב"ע

חינוך אחיד

לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם כיבוש הארץ על ידי הבריטים, נפתחו בא"י בתי ספר עבריים שנתמכו על ידי ההסתדרות הציונית, והוקם ועד חינוך לפיקוח על מוסדות החינוך. לצדו, קם הוועד המפקח על בתי הספר החרדיים,⁸ הוא זרם "המזרחי" האוטונומי. בתרפ"ג נוסד 'זרם העובדים' בחינוך, על ידי מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית, שהיה גם הוא אוטונומי. עם התרחבות הישוב, העדיפו כמה מהמפלגות להקים מוסדות חינוך משלהן. מגמה זו הלכה והתרחבה בעקבות אי-יכולתה של ההסתדרות הציונית לספק את התקציב הדרוש לגידול המתמיד בשיעורי החינוך. על רקע זה, אף התפטר מנהל המחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית בשנת תרפ"ז. כך, נגרם משבר סביב הפולמוס על הבעלות על בתי הספר בשנים תרצ"ב-תרצ"ג.⁹

7 בין היתר, גוברת ההפרדה בין הרבנות בקהילה וסמכותה לבין זו של ראשי הישיבות, המקבלים לידם את סמכות הפסיקה באופן מוחלט. אט-אט מתרחקים מנהיגים רוחניים כאלה מחיי הקהילה, וחל ניתוק בין הפסיקה לבין האחריות המעשית לתוצאותיה. בעקבות זאת, מתפתח מנגנון חלופי לקיום הקשר עם הציבור, והדבר הפך לענינם של גורמים פוליטיים, הפועלים בחצרות של הגדולים או מחוצה להן.

8 ראו: הרב בני לאו, "אחדות האומה בשדה ההלכה", מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר, יד בן צבי, ירושלים תשס"ב, עמ' 297-319 (להלן: לאו).

9 אנציקלופדיה חינוכית, כרך ד, הערך 'ארגון החינוך ומעמדו החוקי', מוסד ביאליק,

ירושלים תשכ"ד, עמ' 788 ואילך.

הרב"ע ראה בדאגה את בעיית הזרמים בחינוך, הנשלטים על ידי מפלגות פוליטיות, ויצא נגד מגמה זו ובעד חינוך אחיד. באגרתו לאפרים בן נחום מאדר ב' תרצ"ב,¹⁰ הוא מציג עקרונות לתכנית הלימודים מתוך מגמה חינוכית זו:

...אבל גם בזה יצרו שוברו בצדו בדמות של בתי ספר מפלגתיים כלליים, מזרחיים ופועליים, לו השכלנו מראש לעשות את מוסדות החנוך שלנו בארץ ישראל לבתי יצירה של נשמת האומה והתאחדותה, כי אז מצאנו דרך סלולה וכבושה שהיא מובילה אל המטרה הרצויה לבנות בית ישראל ולהכניס בלבותיהם הרעננים של ילדינו אהבה ליהדות עצמה, לארץ מורשת אבות ממקורות של ראשונים ואחרונים בתורה שבכתב ושבעל פה. לו השכלנו, אני אומר, היינו מעמידים את תכנית החנוך האלמנטרי בארצנו על יסוד תורה ומדע, תורה הנובעת מספרי הקדש, אוצר נשמת האומה והנלמדת בכתלי בית הספר לא לשם ידיעת הפרקים ההיסטוריים שבה גרידא ולא לשם בקרת מדעית כביכול וסדור פסוקיה ופרקיה מפרושם של מבקרי המקרא בקדושה והערצה הראויה ולשם למוד מהותה של היהדות והכרת האור הגנוז בתורתו שהאיר ויאיר עוד את חשכת עולמנו, תורה מצורפת למעשים שקובעים צביונה ואפיה של היהדות, מרוממת את לומדיה ושומרי מצוותיה לדרגא מוסרית וחברתית עילאה.

וכשאני אומר תורה, אינני מתכוין למובנה המצומצם כמו שאחרים מבינים מתוך בורות ועם הארצות; אבל אני מתכוין למובנה הרחב של התורה שהיא כוללת גם שפת התורה גם גאולת הארץ וגם תורת האהבה והמוסר בחיי המשפחה והלאום ובחיי האדם הנברא בצלם. דברים אלה לפרטיהם הם הם גופי תורה שנאמרו מפי ה' ע"י נביאיו והוארו והתרחבו בדברי רבותינו שבהלכה

10 ראה מכתבו לאפרים בן נחום מחודש אדר ב' תרצ"ב: מכמני עזיאל (לעיל הערה 6), ב, ירושלים תשס"ד.

ואגדה מדור דור. תורה זו היתה צריכה להיות הבסיס העיקרי בתכנית הלימודים שבבתי הספר האלמנטריים שלנו בארצנו, ושני לו המדע הכללי והחברותי לכל פרטיו. באופן זה היינו נותנים ספוק נפש גמור לכל העם בכל שדרותיו ומפלגותיו והיינו יוצרים תלמידים שלמים בנפשם ורוחם, קשורים אל יהדות וכל קניניה ואישים מועילים בחברה האנושית. וכך היינו יוצרים האחד השלם של האומה שהיה הולך וגדל יחד עם גדול בניה. נחוץ היה אמנם לדאוג ללמוד סדרי התפלה ונגוניהם לפי המחזוריים והמלודיות של העדות השונות, אבל דבר זה אינו מחייב יצירה וקיום בתי ספר מיוחדים אלא יכול הוא להתקיים בשעורים מיוחדים בימי השבת ובימי דפגרא.

היסוד לתכנית הלימודים של החינוך האחד הוא התורה, במובנה הרחב, הכולל גם גאולת הארץ, שפת התורה, ותורת האהבה והמוסר בחיי המשפחה והלאום ובחיי האדם הנברא בצלם.

בלימודי הקודש שבתכנית הלימודים נכללים, אפוא, מלבד לימודי היהדות, גם המקצועות הללו: לשון עברית, תולדות עם ישראל, גאוגרפיה של א"י, אזרחות, מדע המדינה. לימודי יהדות - כוללים את מוסר היהדות, יחיד וחברה, קיום המצוות הלכה למעשה. לימודי החול כוללים מדע כללי ומדעי החברה.¹¹ התכנית האקס-קוריקולרית (הנלמדת בשבתות בבתי הכנסת) כוללת את סדרי התפילה והרנה, מנהגי עדות לחול ולחג.

תכנית הלימודים ל"חינוך הישראלי"

אחרי שלא עלה בידו להשפיע על הנהגת מגמת חינוך אחת, השווה לכל נפש יהודי, המשיך הרב"ע לדגול בתכנית לימודים יחודית לחינוך

11 אולם במקום אחר (מכמני עזיאל, ב, עמ' קסב-קסח) הוא כולל בהגדרתו לחינוך התורני "גם את כל היסודות המדעיים, התרבותיים והמוסריים, שכולם נובעים ממקור אחד...".

הישראלי, וזאת לנוכח פיצול החינוך לזרמים פוליטיים ואידאולוגיים, ולנוכח המאבקים שנדרשו לשמירה על טהרת החינוך, כגון המאבקים על חינוכם של 'ילדי טהרן', 'ילדי תימן' ועל החינוך במחנות העולים. למרות התפקידים המרכזיים שמלא הרב"ע בנשיאות תנועת "המזרחי" ובמערכת החינוך שלה, הוא הקפיד שלא לאמץ את התווית הסקטוריאלית של החינוך הדתי (במובחן מחינוך יהודי שאינו דתי). על פי גרסתו, החינוך הדתי צריך לשמש דגם נאות לעם ישראל השב לארצו, ולכן הציע לאמץ את ההגדרה הכללית: "חינוך ישראלי".

במספר מקורות אנו מוצאים ביטוי לתכנית לימודים המרחיבה את הגדרת המושג 'תורה' או 'חינוך תורני':¹²

...מנקודת השקפה זאת אני מתנגד לשם של החינוך הדתי, כאילו יש חינוך אחר לישראל, שאינו דתי. זאת היא טעות מוחלטת וסטייה משורשיה העמוקים של היהדות שאינה אלא שורש אחד ומאוחד, וזהו החינוך התורני, שבה (בתורה) מקופלים וגנוזים כל היסודות המדעיים החברתיים והמוסריים שכולם נובעים ממקור אחד, נאצלים ומוארים ממנו. הוא יחידו של עולם ושבים אליו ליראה ולאהבה אותו וללכת בדרכיו הטובים והישרים ולדבקה בו.

...הבעיה שעומדת לדיוננו אינה בעיית החינוך הדתי אלא החינוך הישראלי אין אנו צריכים ואין אנו רשאים לבקש ולחקור על צורות ודרכי החינוך הדתי שהם מורשה לנו מאבות האומה דור דור. ולא על הפרדת החינוך הדתי מהחינוך הכללי, אלא הבעיה העומדת לפנינו היא החיזוק המורשתי ולהחזרת העטרה ליושנה בשטח החינוך הישראלי.

12 ראו: מכמני עזיאל, א, עמ' שפב-שפג; וכן: שם, ב, עמ' שז; עמ' נסא. אשר להגדרת תלמוד תורה, ראו: שם, א, עמ' קכד. על הישיבה ומטרתה: שם, עמ' תד-תז.

נראה, אפוא, כי גם כאשר המגמות הנפרדות בחינוך התקבעו במציאות הישראלית, מיחל הרב"ע למצב שקדם לפיצול זה. הבהרה זו מסייעת לנו להבין את פשר תמיכתו האמיצה ברעיון החינוך האחדיד. למעשה, זהו דגם שיכול לאפשר המשך רציף של חינוך יהודי, המחנך לעשית הישר והטוב, כפועל יוצא מדבקות בדרכי ה' ומחינוך לאהבה וליראה אותו.¹³

האחדות והזהות היהודית, כערכים טרמינליים, נותרו חשובים ורלוונטיים בעיני הרב"ע, לא רק כדברים היפים לשעתם, אלא גם לאחר שחלו תהפוכות במערכות החינוך השונות שהתפתחו במרוצת הזמן.

החינוך הישיבתי

ראינו לעיל שהאחדות, שהיתה ערך-על במשנתו ההגותית של הרב"ע, עצבה את משנתו החינוכית במגמה של ממלכתיות וכלליות. גם בנסיבות הזמן, שהגבירו פיצול ופרוד, לא נסוג הרב משאיפתו לאחדות ישראל, כפי שבא לביטוי גם בראיתו המערכתית ובהצעותיו לתכנית הלימודים. ראוי, אפוא, לבחון מהו העיקרון המנחה את הרב"ע במסגרת שאיפותיו לטפח את לומדי התורה;

על פי הגדרתו של הרב"ע, הישיבה היא "המוסד הלאומי האוצר את נשמת האומה", ותפקידה לשמור על קיומה וצביונה. במאמרו הגדול על ישיבות ומתיבתות,¹⁴ הוא פורס יריעה היסטורית רחבה של התפתחות הישיבה ומקומה בהתמודדות עם בעיות החיים של עם ישראל, כבית מחוקק וכמקום אקדמי לתורה.¹⁵ מבחינה רעיונית, מציין הרב"ע, קדמה הישיבה לעם ישראל, במובן של תלמוד תורה המיוסד על אדני המשפט והצדקה. סקירתו ממשיכה בתאור המצב בימינו, כשעולם לימוד התורה מפוצל לשני

13 על השימוש במושגים אלה אצל הראי"ה קוק, ראו: אברהם יצחק הכהן קוק, אגרות הראי"ה, כרך ב, ירושלים תש"ו, אגרת ק"ע; וראו להלן בפרק הבא ובהערה 26.

14 מכמני עזיאל, א, עמ' שצט-תו.

15 שם, עמ' תא.

מרכזים המבטאים השקפות שונות - ספרדי ואשכנזי - ומסתיימת בתפילה לחזור לאחדות, וזאת כשישוב המוסד התורני העליון לשכון בלשכת הגזית בבית המקדש.

עיון בתכנית הלימודים המוצעת לישיבה, מצביע על תפיסה רחבה ביותר של המושג 'תורה', שמשמעותו הפנימית העמוקה כוללת את כל ענפי המדע וההשכלה:

...אבל למעלה מכל ספק הוא שלמודים עמוקים אלה שהם יסוד היסודות של השקפת עולמה של היהדות, שתחלתם קשורה בהכרת מסתרי טבע הבריאה וסופם נעוצה בדעת אלקים אמת שהוא יחידו ומנהיגו של עולם, היו אצורים בגנזי גנויה של הישיבה ונלמדים בה, ואת רמזיה אנו מוצאים בדרך מסתורי האגדה המרובים שהם הם כתרי אותיות של תורה.

ולא עוד אלא שחכמי ישראל למדו את כל מה שחדשו חכמי ופילוסופי אומות העולם בשאלות עמוקות אלה, וידעו אותם על בורין והשכילו מאד לזרות את כל הפסולת והקש ולהבר את אותן הגרעינים שיכולים לשמש לרקחות וטבחות, לקביעת הדעות האמתיות ואמונות הצרופות.

...תורת המשפט כשהיא לעצמה היא חכמה רחבה וענפה מאד, שקשורה בדעת הפסיכולוגיה של האדם שעל ידה אפשר להכיר בין דין מרומה ודין אמת, בתורה זאת לא הצטמצמו רז"ל ביסודות תורה שבכתב ושבעל פה, אלא למדו גם תורת המדינה והכלכלה שהיא ישובו של עולם, גם כל חוקי המשפט של העמים האחרים שהתהוו מתוך שנוי ערכי החיים, הכניסו מושגים חדשים בחיי המסחר והמדינה ודנו בהם על יסודות תורת המשפט הישראלית שהם צדק ומשפט, אמת ושלוש, או שהכניסו אותם בבחינת דינא דמלכותא דינא, בהדגשה מיוחדת של דינא דמלכותא ולא דינא דגולנותא. נוסף לזה למדו גם הלכות זרות מפי אחרים לא לשם

המדע שבהם אלא כדי להבין ולהורות (שבת ע"ח) וכשאנו רואים התלמודים ומדרשים ופירושיהם של רבותינו דור דור בכל ענפי שאלות החיים והמדע לצורותיהם וגווניהם בתשובותיהם ובספרי מחקרם, אנו מוכרחים להודות שהשיבות למדו בפנימיותם את כל הידיעות האלה כפי שהיו מקובלות ומסורות לכם דור דור ואיש מפי איש, שהן שאובות בספר-הספרים זה ספר תורת אלקים.¹⁶

הרב"ע היה בבחינת "נאה דורש - נאה מקיים". בישיבה שהוא עצמו טפח, 'שערי ציון', למדו התלמידים אה"צ, בצד לימודי תורה, תלמוד והלכה, גם לימודי חול ושפות, וכעדות תלמידו מר עזרא ברנע, גם נשלחו ללמוד כתיבה במכונה במכון 'נפתא'¹⁷, ורובם הופנו למכון ההוראה של הרב ברמן, שהיה מפקח ראשי בזרם החינוך של "המזרחי".

שילוב לימודי קודש וחול

פרק יחודי וחשוב במשנה החינוכית של החינוך הציוני הדתי על פי הרב"ע, הוא אופן השילוב של לימודי החול בתכנית הלימודים. ראינו לעיל, שהרב"ע כלל לימודי חול מוגברים לא רק בתכנית הלימודים הכללית שהציע לחינוך היהודי בישראל, אלא גם בחינוך הישיבתי, ואף ישם זאת הלכה למעשה בישיבה שיסד.

המקורות שעליהם נשען הרב"ע בעיצוב משנתו החינוכית, היו בעיקר כתבי הרמב"ם וריה"ל. נדגים זאת במובאות מתוך דבריו:

● "ולחבר את אותן הגרעינים שיכולים לשמש לרקחות וטבחות" באגרתו לר' יהונתן הכהן מלוניל,¹⁸ עושה הרמב"ם שימוש במלים 'רקחות

16 מכני עזיאל, שם.

17 מר נפתא היה מראשי המיסדים של חינוך מקצועי בחשבונאות על ענפיה השונים, לבני הישוב הישן בירושלים.

18 תשובות הרמב"ם, מהדורת "בלאו", כרך ג, מיקצי נרדמים, 'ירושלים תשכ"א, עמ' 57.

טבחות ואופות' (שמ"א ח, יג), בהקשר של שילוב החכמות (=המדעים) עם לימודי התורה:

...אע"פ שבטרם אווצר בבטן התורה ידעתי, ובטרם אצא מרחם לתלמודה הקדשתני, ולהפוך מעינותיה חוצה נתנתני. והיא איילת אהבי ואשת נעורי, אשר באהבתה שגיתי מבחורי ואף גם זאת הרבה נשים נכריות נעשו לה צרות, מואביות, עמוניות, אדומיות, צידוניות, חיתיות. וה' יתברך יודע, כי לא נלקחו מתחלה אלא להיותן לה לרקחות, לטבחות ולאופות. להראות לעמים ולשרים את יפיה, כי טובת מראה היא עד מאד (לפי אסתר א, יא).

הרב"ע השתמש בחלק מהמלים הללו בהקשר דומה. אולם בעוד הרמב"ם ממשיל אליהן את מקצועות החול באופן כוללני, הרב"ע משתמש בהן לצורך הבחנה בין גוונים שונים של מקצוע אחד. למשל, באשר לפילוסופיה, ההבחנה שלו היא בין התבן לבר: "...להבר את אותן הגרעינים שיכולים לשמש לרקחות וטבחות ולקביעת הדעות האמיתיות ואמונות הצרופות".¹⁹ וזו לשון הרב"ע בהגדרתו ל"לימוד תורה":²⁰

...הרחיבו רז"ל... בכל המושגים והמדעים... וצירפו אותם אל מדרש ההלכה בבחינת רקחות וטבחות או עזר והשלמה. ככה למשל קשורים ואחוזים אל הלכות זרעים-ידיעות אגרונומיות, עירובין-חשבון ומדידה... לימודים הנדסיים... כללים אסטרונומיים... ידיעות אנטומיות ורפואיות ונסינות לקוחים מחכמת הרפואה והניתוח. ככל התלמוד... ידיעות פסיכולוגיות עמוקות... תורת המשפט...

הנה כי כן, כל מקצועות החול המגוונים הללו נחשפים בלימודי תורה

ועיינו: דב רפל, שבע החכמות, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תש"ן, עמ' 55 (להלן: שבע החכמות).

19 מכמני עזיאל, שם.

20 מכמני עזיאל, א, עמ' קכד.

שבעל-פה, והם כלולים בהגדרה הרחבה של "לימוד תורה", שיש בה התפתחות והסתעפות בלתי פוסקות ואין סופיות.

● "...למעלה מכל ספק הוא שלימודים עמוקים אלה שהם יסוד היסודות של השקפת עולמה שתחלתם קשורה בהכרת מסתרי טבע הבריאה...". הרמב"ם כותב ב"משנה תורה": "... ודברים עמוקים הם... הוא הנקרא מעשה בראשית... מלמדין אותו ליחיד אע"פ שאינו מבין אותו מדעתו... לפי שאין כל אדם יש לו דעת רחבה להשיג פירוש וביאור כל הדברים על בוריין...".²¹

רעיון זה, שהרב"ע חוזר עליו במקומות נוספים,²² מצוי כבר אצל ריה"ל בספר ה"כוזרי": "שורש כל החכמות וכלליהן הועתקו מאתנו אל הכשדים בראשונה... פרס ומדי... יון... רומא. אך מפאת רוחק הזמן וריבוי המעתיקים לא הוזכר בספרי החכמות כי הועתקו מעברית" (מאמר ב, סד).²³

וכתב הרמב"ם במו"נ: "דע כי המדעים הרבים אשר היו באומתנו... אבדו במשך הזמן ובשלטון העמים הסכלים עלינו (ח"א, עא)."²⁴

הרב"ע קבע, אפוא, שהחכמות והמדעים היו חלק אינטגרלי מחכמת התורה, וכי אנו צריכים להחזירם אליה ולהמשיך לפתחם ולסעפם, אלא יש להבחין בתוכם סוגים שדבקו בהם, ואותם יש לנפות. לא זאת אף זאת: הרב"ע דרש שגם על הרבנים ואנשי התורה "שמלאו את כרסם ש"ס ופוסקים", ללמוד

21 הרמב"ם, משנה תורה, הלכות יסודי התורה, ד, ה

22 כגון ברכתו לכבוד טקס הנחת אבן-פינה לאוניברסיטת בר-אילן (מכמני עזיאל, ד, תשס"ז, עמ' תצא): "הרמב"ם אומר באחד מפרקיו, כי החכמות והמדעים אשר ביד העמים הם לקוחים מישראל שאבדו מהם בגלל הגלויות, השמדות ונדודים רבים, ועתה אנו צריכים להחזירם". וכן ראו: מכמני עזיאל, א, עמ' שפב: "שהלא בדברי התורה והנביאים ובספרות התלמודית וההלכות אנו מוצאים רמזים ור"פ בכל מקצועות החכמה".

23 דב רפל מרחיב בהבאת מקורות מתקופות שונות לרעיון זה, ובכללם מהר"ל ור"י אייבשיץ. ראה: שבע החכמות (לעיל הערה 18), עמ' 52.

24 רבנו משה בן מימון, מורה הנבוכים, תרגם לעברית, באר והכין על פי כתבי יד ודפוסים: יוסף בכה"ד דוד קאפה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב, עמ' קכ.

מדע, "למען יוכלו להשתתף בפועל ובמעשה כל-שלומי-אמוני ישראל, בהנהגת המדינה, שגשוגה, פריחתה ואחדותה המוצקה".

● הערך האינסטרומנטלי של הכשרות מקצועיות

אם לימוד תורה כולל את כל המגוון הגדול של המקצועות הנוכריים, הרי שלימודם הוא בגדר מצוה. איזה לימוד אינו נכלל בקטגוריה זו? הכשרה מקצועית. בהרצאתו בכנס היסוד של "הסתדרות צעירי המזרחי" בשבת תרע"ט, הרצאה שנשאה את הכותרת "תורה ועבודה", הגדיר הרב²⁵ את העבודה והמלאכה כמצוה של חובה ולא של רשות, מפני שחייב אדם ללמד את בנו אומנות - שאם לא ילמדו אומנות, הרי זה כאילו למדו ליסטות (קידושין ל, ע"ב), וכן "חביבה היא מלאכה מזכות אבות וגדולה מלאכה שמכבדת את בעליה" (נדרים מט ב'). כדבריו:

מכאן אתה למד שהמלאכה והאומנות היא מצוות חובה וכבוד לכל אדם מישראל ולכל עם ישראל, שאין היחיד ולא הציבור רשאים לפרוש ממנה ולהתפרנס מירושת אבות, או אפילו מזכות אבות. אולם אין המלאכה ראויה לשמה כשהיא נעשית רק לצורך חיי שעה בצרות-עין וקנאת איש מרעהו. אלא כשנעשית בחיבה בהרחבת הלב ועין טובה... להגיע על ידה לחיי העולם הבא.²⁵

חשיבות יתרה ניתנת בתוך כך לעבודת החקלאות בא"י שהיא אחת מהדרכים שאדם מתדבק באלוקיו, כפי שדרשו בויקרא רבה טז, ג: "מתחילת ברייתו של עולם לא נתעסק הקב"ה אלא במטע תחילה. ככתוב: ויטע ה' אלוקים גן עדן, אף אתם כשתכנסו לארץ לא תתעסקו אלא במטע תחילה, שנאמר: כי תבואו אל הארץ ונטעתם".²⁶

25 מכמני עזיאל, א, עמ' שיא.

26 הרצאתו "תורה ועבודה", שם, עמ' תנו. וראו הבחנה דומה אצל הראי"ה קוק (לעיל הערה 13), כרך א, אגרת קע: "הכשרת האדם למלחמת החיים נחשבה בנו תמיד למדרגה שניה של צדדי החינוך, ולא עצם מטרות...ועם ישיבתנו בארצות הגויים אשר המטרה הראשית של חינוכם אינה כ"א ההכשרה של האדם למלחמת החיים".

ההכשרות המקצועיות הנחוצות לפרנסת האדם הן בגדר חובה, אם כן, אולם על אף ערכן לקיום האדם, אין הן נכללות בקטגוריה של "לימוד תורה". במלים אחרות: עם כל החשיבות והפרודוקטיביות של העבודה, זו לא תשווה לערך ולפרודוקטיביות העיונית והמדעית של לימוד התורה. לפיכך, יש להכשרות המקצועיות ערך אינסטרומנטלי, כאמצעי לתכלית, אך לא כתכלית לעצמן. זאת, לדברי הרב, ההשקפה של עם ישראל, אך לא כן אצל העמים, המיחסים למלאכה תכלית עצמית.

דרגה נמוכה מן המלאכה היא המסחר, הנחשב כענף של פרנסה בקטגורית הרשות. אף שסוחר יכול להחשב אהוב ופעולתו מותרת, הרי שלפי השקפת היהדות, אין למיומנות המסחר ערך מחיב כלשהו, והתורה אף מזהירה מפני הצדדים השליליים שלו, במיוחד אצל סוחר שאינו יוצר דבר: "אינו נמלט ממעשה תרמית ואונאה, עוול וגזילה". התורה הרי הזהירה: "אל תבנו איש את אחיו; ולא תעשו עוול במשפט במידה, במשקל ובמשרה". הסוחר המועדף, בעיני חז"ל, הוא "הסוחר היוצר שהוא שולח יצירותיו בחקלאות ותעשייה למרחקים, ומביא תמורתם יצירותיהם של אחרים".²⁷

● "הקודש מכוון את פעולת החול שתהיה מקודשת בעצמה ומקודשת גם בתכליתה"²⁸

נסים את עיוננו בדעתו היחודית של הרב"ע על אופיו הנכון של השילוב בין קודש לחול, בדברים שכתב במאמרו על "אסרו-חג". אחרי שסכם את הדיון אודות הכלל שנקטו חז"ל, "שכל מקום שנאמר בו שבות מוסיפים בו מחול על הקודש בכניסתו ומקודש על החול ביציאתו",²⁹ הוא מביא את דעת הפוסקים הראשונים, לפיה תוספת מחול על הקודש ומקודש על החול היא מדאורייתא, וקובע בכך כלל גדול:

הלכה זו לא ללמד על עצמה באה אלא ללמד על הכלל כולו באה

27 ראה מאמרו של הרב"ע "תורה ועבודה", לעיל הערה 26.

28 מכמני עזיאל, א, עמ' שי, במאמרו על "אסרו חג".

29 ראש השנה, ט, ע"א.

ומתוכה משתקפת נקודת מבט היהדות על החיים העולמיים בכללם, שהחול משועבד אל הקודש ומכוון להצטרף אליו, והקודש מטביע את רשמיו על החול ונותן כיוון לפעולת החול, שתהיה מקודשת בעצמה ומקודשת גם בתכליתה.³⁰

כלל גדול זה שקבע הרב"ע, ראוי להחילו לא רק לענין אופי ההוספה מחול על הקודש ומן הקודש על החול בערבי שבתות ומועדים - שבהם עוסק המאמר - אלא גם לצורך של האדם לשאוף להתעלות מתמדת בחייו. בסוף דבריו, הוא מתווה קו פעולה חינוכי הנובע מכלל זה:

המצוה היסודית שבכל המועדים היא: והגדת לבניך, ולמען ידעו דורותיכם, וסיפור יציאת מצרים וכל המצוות האחרות הן הכשריות ואמצעיות למצוה זו כדי לעורר שאלה שבפי בנינו אחרינו... ושנתת לבניך. ותלמוד תורה הוא מדברים שאין להם שיעור שכולנו חייבים בה... וכל המרבה לספר הרי זה משובח. חטא גדול נחטא בנפשנו אם נעשה בתי ספרנו חולין גמורים, ואם נשלול מבנינו הלימוד התורני והאגדה הישראלית שהיא אוצר גנזי האומה. וטעות תהיה בידנו לחשוב, כי הננו יוצאים ידי חובה רק במסירת בנינו לבתי"ס דתיים. אבל חובתנו החינוכית לבנינו ולכל העם היא: החינוך המעשי והדוגמתי וההגדה הנאמנה הנמסרת מפי אב ללב בניו, כי מעשה האבות הוא סימן לבנים, אין ההגדה שבדיבור באה אלא אחרי המעשים...³¹

היחס אל המדעים המגוונים ואל ההכשרות המקצועיות השונות מתורגם לתכנית לימודים מומלצת לחינוך היהודי בכלל ולחינוך הדתי-הישראלי בפרט: לרוב המקצועות המדעיים יש, בעיני הרב, ערך עצמי תכליתי והם נחשבים ללימודי קודש, אך לצורך זה, יש לסנן מהם סיגים שוליים שאינם

30 מכמני עזיאל, שם.

31 שם, עמ' שיד.

עקרוניים למדעים; להכשרות המקצועיות יש ערך אינסטרומנטלי ואין להן תכלית עצמית, לכן חשיבותן משנית, אך הן בגדר לימודי חובה; לעומת כל אלה, בהוראת לימודי המסחר יש לכלול את היות המקצוע רשות, ולהזהיר מפני היבטיו השליליים מבחינה דתית-מוסרית.

השפה העברית כגורם מאחד

עוד קודם שנת תרצ"ה קבע הרב"ע (משפטי עזיאל, א), כי ללימוד העברית במוסדות החינוך יש מקום חשוב בליכודו ובאיחודו של העם, המתקבץ לארץ ישראל מכל הארצות והמדינות, וכי לחינוך יש תפקיד מכריע בזאת. הדברים פורטו בשלב מאוחר יותר במשנתו ההגותית:³²

... כי הלא תפארתו של עם ישראל היא איחודו מכל בחינותיו, ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ. תורה אחת, מקדש אחד, ארץ אחת ושפה אחת איחדה אותנו גם בגולה, שכולנו התפללנו אל נקודה אחת: והתפללו אליך דרך ארצם (מלא' ח') ובשפה אחת, לשון הקודש שהיא היתה שפת התפילה והמחשבה העיונית של עם ישראל בכל פזוריו. ואותם הפירודים שהמקום גרם להם בקללת הגלות המרה לא היו צריכים להיות מורגשים ומוכרים כלפי חוץ.

אולם רכוז החינוך מחייב גם ריכוז תורת החינוך ולימודה. בתי ספר אלה שהם קניינם של הלאום בארץ צריכים להיות גם אוצרים הנאמן של נשמת הלאום וצביונו.

להשקפה חינוכית זו יש ביטויים מעשיים בתחום המדיניות של ועד החינוך ובתחום ההלכה. למשל: בתי ספר הנהנים מתמיכה תקציבית של מחלקת החינוך של מוסדות הישוב, לא יוכלו לסטות מהנחיה מחייבת זו באשר ללימוד הלשון העברית. בפסיקתו ההלכתית באשר לשפת התפילה בבתי

32 מכמני עזיאל, ב, מאמר כט: "עשרים שנות ליכוד ואיחוד" (י"ב תשרי תש"א - 14/10/1940).

הכנסת, קובע הרב"ע, שכיון שהשפה הנלמדת בבתי הספר ושפת הדיבור ברחוב הן לפי המבטא הספרדי, הדבר מצדיק את שינוי המנהג בבית הכנסת, ואין זה בגדר "אל תטוש תורת אמך".

דברים אלה, שהוא פותח בהם את פסקיו בהלכה בספרו "משפטי עזיאל", זיכו אותו בתגובה של הראי"ה קוק, שדן עמו בהלכה זו בהסכמתו לספר, וכבר דן בזה בהרחבה הרב בני לאו,³³ והגיע למסקנה כי מידה גדולה של חידוש ואחריות יש בפסיקה זו, שכל מגמתה לשבור את המחיצות שבין העדות ולחזק את אחדות האומה.

כדי להמחיש עד כמה נועזת הפסיקה, נצטט קטע קצר ממנה:

...שאינן בזה משום אל תטוש תורת אמך הואיל ושינוי מנהג זה אינו רצוני, אלא הכרחי שמתוך ששפת הדבור בבית וברחוב וביחוד באספות עם כלליות היא במבטא ספרדי שכלם התנהגו בו מרצונם מוכרת הדבר לשינוי המבטאים בבית הכנסת כי אי אפשר לו לאדם לשנות את דבורו מדבור הרגיל בו בכל יום לדבורו בשעת התפלה. מה יעשה הדור הצעיר שהתחנך בבתי ספר שבארץ ובגולה המלמדים כל למודיהם בשפת קדשנו במבטא ספרדי ואלה לא ידעו מעיקרו המבטא האשכנזי ואי אפשר להם לבטא אותו בשפתותיהם ולכן לאלה נעשה מנהג אבותיהם שכוח מהם ואין הם משנים אותו אלא שהוא השתנה בפיהם מעיקרו.

הרב"ע פעל, אפוא, במקביל בשני מישורים המשלימים זה את זה: הוא יחס משקל מכריע מבחינה הלכתית לשפת הדיבור הרווחת בבתי הספר וברחוב, וחזק את המגמה לחייב את מחלקת החינוך, שפעלה מטעם מוסדות הישוב וההנהגה הציונית, לחזק את הלשון העברית והמבטא הספרדי בבתי הספר.

33 לאו (ראה לעיל הערה 7), עמ' 304: "לא מצאתי שבפסקים שקדמו לו או באו לאחריו יחס לשיקול כזה משקל כה רב".

סוף דבר

משנתו החינוכית של הרב"ע היתה משנה סדורה ובהירה, וכמשנתו ההגותית בכללותה, היא הושתתה על אחדות ישראל כערך קיומי ועליון. השקפה זו הניחה את יסוד האחדותיות כערך מרכזי לחינוך הדתי-הלאומי בישראל, או החינוך הדתי-הישראלי - מושגים שלדעת הרב"ע אינם ניתנים להפרדה.

פרקים עיקריים שנדונו כאן מלמדים על הכלל כולו, אך אינם כוללים את כל עיוניו ומעשיו של הרב"ע בעניני חינוך, וראויים הדברים להגיע לכלל פיתוח ומיצוי.

נסיים את עיוננו בדברים שרשם בספר האורחים בביקורו בבית המדרש למורים של "המזרחי", ביום י"ב אדר שני שנת תרפ"ד: "...ברגעי ביקורי... הרגשתי בעצמי כי נמצא הנני בבית היוצר לנשמת האומה". לשימוש במטבע לשון זו יש משמעות רבה, במיוחד כשהדבר נרשם במסמך שנוהגים לדקדק בו בכל מלה ובכל תג. הדברים הללו, הנחרתים בספר האורחים של המוסד הראשון המכשיר מורים דתיים בארץ ישראל במקצועות ההוראה העיקריים (לא רק בלימודי קודש), יוצרים את הרושם שזוהי המסגרת המתאימה וזוהי הדרך המומלצת, מבחינתו של רב וגדול בישראל, לחינוך היהודי בישראל, בתקופה חשובה לעיצובו.

משנה חשיבות לדברים נראה בכך, שבשנת תש"ו הגה הרב"ע רעיון של הקמת "בית מדרש לרבנים", שהיה אמור להשתלב בבית המדרש למורים של "המזרחי", והרא"מ ליפשיץ הבטיחו, בתשובה לפניתו בענין מיום כ"ה אדר א' תש"ו, לחוות דעה על התכנית, לעזור להקימה ולקלוט אליה תלמידים ספרדיים.³⁴

34 ראו: שמואל כ"ץ, "ועדת החינוך של הרבנות הראשית", הרבנות הראשית לישראל - שבעים שנה לייסודה, ב, היכל שלמה, ירושלים תשס"ב, עמ' 600.

ויפים לחתימה דברים מצוואתו של הרב"ע,³⁵ משפטי אמת צדקן יחדיו:

...השלום והאחדות

הם יסודות הנצח לקיומו הממלכתי של בית ישראל

שלא ימוט לנצח

הם הם העמודים

שבית ישראל נכון עליהם תמיד

והם צינורות הברכה ומקורות השפע

וזרועות העוז והגבורה של עם ישראל...

35 צוואתו הרוחנית עם שכתוב דידקטי, בהוצאת קהל"ת, ירושלים מנחם-אב תשנ"ג.